

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΕΠΙ ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (1204 — 1669)

ΑΙ πρώται ἐνέργειαι τῶν κατακτητῶν Ἐνετῶν ἐναντι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης.

Μικρὸν μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κων)πόλεως (12 Ἀπριλίου 1202) ὑπὸ τῶν ἐπιβούλων ἐκ τῆς Δύσεως στρατιωτῶν τῆς Δ' Σταυροφορίας, κατελήφθη καὶ ἡ Κρήτη (1205 μ. χ.) ἐξαγορασθεῖσα τὴν 12ην Αὐγούστου 1204 μ. χ. ὑπὸ τῆς Ἐνετικῆς Κυβερνήσεως ἀντὶ 10 χιλιάδων μάρκων ἀργυρῶν παρὰ τοῦ Μοντφερράτου Βονιφατίου, εἰς τὸν ὁποῖον ἔλαχεν κατὰ τὴν διανομὴν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων ¹. Ἐνῶ δὲ ἄνευ μεγάλων δυσχερειῶν οἱ Ἐνετοὶ ἠδυνήθησαν νὰ ἐγκαθιδρυθῶσιν ἐν ταῖς λαχούσαις αὐτοῖς Ἑλληνικαῖς κτήσεις, εἰς τὴν Κρήτην ὅμως δὲν ἐπέτυχον τοῦτο εὐκόλως ². Ἡ παντελής κατάληψις τῆς Κρήτης συνετελέσθη περὶ τὰ τέλη τοῦ 1211 κατόπιν κρατερᾶς ἀντιστάσεως τῶν κατοίκων αὐτῆς ³. Τελεσθείσης ἐπισήμως τῆς κατοχῆς τῆς Νήσου ὑπὸ τῆς Ἐνετίας, μετὰ τὴν ἐπικράτησιν αὐτῆς κατὰ τῶν Γενουητῶν, ἤρχισεν ἡ διανομὴ τοῦ ἐδάφους αὐτῆς εἰς τοὺς ἐπήλυδας εὐγενεῖς ἐξ Ἐνετίας ἱεπότας ⁴. Τὰ τῆς ἐν Κρήτῃ ἀποικίας αὐτῶν οἱ Βενετοὶ διέταξαν κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ πολιτεύματος τῆς Κυριαρχοῦ Ἐνετίας. Πρωτόστατο δούξ τῆς Νήσου ἀποστελλόμενος ὑπὸ τῆς Ἐνετικῆς πολιτείας, ἐπὶ διετίαν ἐδρεύων ἐν Χάνδακι, ἦσαν δὲ παρ' αὐτῷ δύο σύμβουλοι ὡς καὶ δύο βουλαί, μία μικρὰ καὶ μία μεγάλη. Εἰς τὰς ἐπαρχίας ἐστελλοντο οἱ λεγόμενοι Ρετοῦραι (Rettori), δίκην δὲ νομαρχῶν εἶχον τὴν πολιτικὴν ἀρχὴν ἐξαετώμενοι ἐκ τοῦ δουκός. Ἡ καθυπόταξις τῆς νήσου ἐπεζητήθη διὰ τῆς ἐξαπλώσεως δικτύου στρατιωτικῶν τιμαριῶν, παρεχομένων εἰς Ἐνετοὺς ἀποίκους ὑποχρέους πρὸς στρατεύειν. Κατέ-

1. Ζαμπελίου καὶ Κριτοβούλου, Ἱστορία τῶν ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης Ἀθήναις 1893 σελίς 10.

2. Σπυρ Λάμπρου, Ἱστορία, Ἀθήναις 1908, Τόμος ΣΤ' σελίς 403.

3. Παπαρρηγοπούλου, Ἱστορία, ἐν Ἀθήναις 1896 Γ' ἔκδοσις Τόμος Ε', σελίς 51.

4. Ψιλλάκι, Ἱστορία τῆς Κρήτης, Χανία 1909 Τόμος Βος Παραρτήματος.

λαβον δὲ οὗτοι κατὰ μικρὸν ἅπασαν τὴν ὑπαίθριον χώραν καὶ τὰς ὄχνη-
 ρὰς πόλεις, ἔξαιρουμένης τῆς πρωτεύουσος Χάνδακος μετὰ τῆς περιου-
 κίδος, ἣτις ἐθεωρεῖτο κτῆμα τοῦ Κοινοῦ τῶν ἐν Κρήτῃ Βενετῶν καὶ
 τῶν ἐκκλησιῶν κτημάτων, αἵτινα ἐξηρωτῶντο ἀπ' αὐτῆς τῆς Ἐνετικῆς Πο-
 λιτείας¹. Τὰ εἰσοδήματα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς τῆς Κρήτης ἀνῆρχοντο εἰς
 5-6 χιλιάδας δουκάτα, τὰ τῆς ἐπισκοπῆς δὲ Χανίων εἰς 1500, τῆς Κισ-
 σάμου εἰς 500, τῆς Ρεθύμνης εἰς 800, τῆς Μυλοποτάμου 1400 καὶ τῆς
 Ἱεραπέτρας 1400, τὸ δὲ ὅλον εἰσόδημα τῶν ἐκκλησιῶν κτημάτων ἀνῆρ-
 χετο εἰς 11, 600 δουκάτα². Οὕτω λοιπὸν αἱ μὲν γαῖαι διηρέθησαν
 εἰς αὐθεντικάς, ἐξ ὧν αἱ τιμαριωτικαὶ καὶ αἱ κατασχεθεῖσαι ὑπὸ τοῦ
 Δημοσίου ὡς ἴδιον αὐτοῦ νόμισμα, πρὸς προικοδοτήσιν τῶν ἀριστευόν-
 των στρατιωτικῶν, ὡς ἡ Μεσσαρὰ (Γόρτυς) καὶ τὸ Λασιθιον, ὑποχρεῶν
 ὄντων νὰ παρέχωσι εἰς τὸν δοῦκα βοήθειαν ἐν πολέμῳ καὶ ὑπεραμύ-
 νωνται τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας³, καὶ εἰς Ἐκκλησίας, αἵ ἐκαρποῦντο
 οἱ Λατῖνοι ἐπίσκοποι ὅπως ἐξουδετερώσιν τὸν ἐκ Βυζαντίου καὶ τῶν ἐγ-
 χωρίων ὑπὲρ τοῦ Ὀρθοδόξου δόγματος ζῆλον⁴. Οὕτω λοιπὸν τὰ ἐκκλη-
 σιαστικὰ κτήματα ἐδημεύθησαν καὶ ὁ Ἑλληνικὸς κληρὸς ἀν διειρησέ-
 τι ὄφειλεν ἐξ αὐτοῦ τούτου νὰ συντελῇ εἰς τὴν συντήρησιν τῶν ἐν τῇ
 νήσῳ ὄχνηρωμάτων καὶ ἰδίᾳ τῶν τοῦ Χάνδακος⁵. Ἐκ τῆς τοιαύτης ἐνεργ-
 γείας τῆς Ἐνετικῆς δημοκρατίας ἤλπιζεν ἡ Ἔδρα τῆς Ρώμης νὰ ἐπιτύχη
 τὴν διάλυσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ἐξ ἧς θὰ ἐπωφελεῖτο ἵνα
 προσυληθῆσιν τὸν ἐγγχώριον πληθυσμὸν τῆς Νήσου.

Ἔδρα τῆς Μητροπόλεως ἀπὸ τῆς κηρύξεως τοῦ Ἐδωγγελίου ἐν
 Κρήτῃ ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου μέχρι τοῦδε ἦτο ἡ μεγαλόπολις
 Γόρτυς, ἐν ἣ κατέστησε τὸν Κρήτα Ἅγιον Τίτον πρῶτον ἐπίσκοπον
 ὁ Ἀπόστολος. Ἐπὶ τῆς 1400ῆς δεσποτείας τῶν Σαρακηνῶν Ἀράβων⁶-
 σὺν τῇ ἀνατροπῇ τῶν πόλεων πασῶν σχεδὸν τῆς νήσου, κατηγορήθη-
 σαν καὶ αἱ ἐν αὐταῖς ἐπισκοπαί, καταδιωχθείσης τότε πολυτρόπως τῆς

1. Σπυρ. Λάμπρου ἐνθ' ἀν. σελίς 403.

2. Μ Βερνάρδου. Ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ μετάφρασις Ἱστορίας Κρήτης, Ἀθή-
 ναις 1846 σελ. 135.

3. Σπυρ. Λάμπρου ἐνθ' ἀν. σελ. 406.

4. Ψιλλάκι ἐνθ' ἀν. σελίς 45 καὶ Ζαμπελίου καὶ Κριτοβούλου ἐνθ' ἀν.
 σελίς 14.

5. Ψιλλάκι ἐνθ' ἀν. σελίς 31 καὶ Παπαρρηγοπούλου ἐνθ' ἀν. σελίς 51.

6. Σπυρ. Λάμπρου ἐνθ' ἀν. σελίς 403.

Ἐκκλησίας. Ἡ ὑπὸ Νικηφόρου Φωκᾶ ἀπόδοσις τῆς νήσου εἰς τὸ Βυζάντιον ἐπέφερε τὴν ἐπαιδίρυσιν τῶν Ἐπισκοπῶν μετὰ τινῶν βεβαίως μεταβολῶν, προκληθεισῶν ἐκ τῶν περιπετειῶν τοῦ χρόνου, αἵτινες ἐπέφερον ὄχι μόνον ἀλλοιώσεις εἰς τὰς περιφερείας τῶν πρότερον ἐπισκοπικῶν πόλεων, ἀλλὰ καὶ ἀναστάσιωσιν εἰς τὸν πληθυσμὸν τῆς νήσου. Εἰς δέκα καὶ ὀκτὼ ἀνήρχοντο αἱ ἐπισκοπαί, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἐν Γόρτυνι Ἀρχιεπισκοπῆς, αἱ ἀναφερόμεναι κατὰ τὴν δευτέραν τῆς Βυζαντινῆς ἐν Κρήτῃ κυριαρχίας περίοδον, μετὰ τοὺς Σαρακηνοὺς. Τοιαῦται ἦσαν αἱ τῆς Καντάνου, Κισιάμου, Κυδωνίας, Φοινίκης, Λάμπης, Ἀυλοποτάμου, Ἐλευθέρης, Ἀρκαδίας, Σιβρικίας, Κυταίου, Ἀπολλωνίας, Κνωσοῦ, Ἡρακλείου, Χερρονήσου, Πέτρας, Ἱερᾶς, Σητείας καὶ ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Γόρτυρις¹. Οἱ Ἐνετοὶ καταλαβόντες τὴν Κρήτην εὗρον ὑφισταμένας ἐπισκοπὰς τὴν τῆς Κισιάμου με ἔδραν αὐτῆς τὴν Ἐπισκοπήν, τὴν τῆς Κυδωνίας με ἔδραν τὴν Ἁγίαν Ἐδραν (Ἁγία Ἐπισκοπή), τὴν τῆς Ρεθύμνης με ἔδρα τὸν Καλαμῶνα, τὴν τοῦ Ἀγρίου με ἔδραν τὴν Σύβριτον, τὴν τοῦ Ἀυλοποτάμου ἄλλοτε Ἐλευθέρης, τὴν τῆς Κνωσοῦ ὑφισταμένην εἰς Ἁγιον Μύρωνα, τῆς χερρονήσου με ἔδραν Πισκαπιανῶ, τὴν τῆς Σητείας καὶ τὴν τῆς Ἱεραιέτρας με ἔδραν Πισκοπήν². Οἱ ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ ἐγκαθιδρυθέντες Ἐνετοὶ ἤλθον με σκοπὸν κυριαρχικόν, ἀντελήφθησαν ὅμως παρυσυὺς ὅτι ἔδει νὰ μεταχειρισθῶσι μέσῃ πιστικῇ πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν Ἑλλήνων καὶ Γενουατῶν, οἵτινες ἔτρεφον μίσος κατ' αὐτῶν. Τὰς ἀρχὰς ταύτας τὰς προερχομένας οὐχὶ ἐκ θρησκευτικῆς αἰσθηματολογίας, ἐπωρεθηθεῖσα ἡ Ἀδελφὴ τῆς Ρώμης, κατώρθωσεν τὴν αἰφνιδίαν ἢ βαθμιαίαν ὑποκατάστασιν τῶν Ἑλληνικῶν Ἐπισκοπῶν διὰ Λατίνων³. Καὶ αἱ μὲν ἐπισκοπαὶ κατελήφθησαν ὑπὸ Λατίνων Ἐπισκόπων, ἡ δὲ Ἐκκλησιᾶ διαίρεσις διειρηθή ἢ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν τοὺς ἱστορικοὺς, ἀπλῶς ὅτι οἱ μὲν δέχονται τὸν Ἀρχιεπισκοπικὸν Θρόνον τῆς Κρήτης ἢ Χάνδακος μετὰ πέντε ἐπισκοπῶν Γηρόνης (Σπιναλόγκας) Σιθίας, Ρεθύμνης, Μυλοποτάμου καὶ Γιοπέτρας⁴, οἱ δὲ τὴν Χάνδακος, μετὰ δώδεκα ἄλλων ἐπισκοπῶν⁵. Κατὰ δὲ τὰ ἐνετικά

1. Ψιλλάκι ἐνθ' ἀν. σελίς 45.

2. Χριστιανικὴ Κρήτη Περιοδικὸν Ἡράκλειον 1912 ἔτος Βον Τετχος Αον σελίς 297.

3. Χριστιανικὴ Κρήτη ἐνθ' ἀν. σελίς 31.

4. Παπαρρηγ πούλου ἐνθ' ἀν. σελίς 52.

5. Ψιλλάκη ἐνθ' ἀν. σελίς 31.

ἔγγραφα ὑφίσταντο αἱ Chissamo, Agia, Calamona, Arto, Melopotamo, S. Miro, Chrono (Χερρονήσου) Arcadia, Cerapetra, Sitia. Ἡ διατήρησις τῶν ἐπισκοπῶν καὶ τῶν ἐδρῶν αὐτῶν προσκλήθη ἕνεκα λόγων οἰκονομίας, διότι ὑπῆρχον εἰς ἑκάστην Ἐπισκοπὴν εὐπρεπέσταται ἐπισκοπικαὶ ἐκκλησίαι καὶ οἰκίματα καὶ κτήματα, τὰ ὅποια κατέλαβον οἱ Λατίνοι ἐπίσκοποι ἐκδιωχθέντων τῶν ὀρθοδόξων. Κατ' ἄλλους ὁμως διετηρήθησαν ἡ ἀρχιεπισκοπὴ καὶ δέκα Ἐπισκοπαί, αἱ τῆς Χερρονήσου, Σητίας, Ἀρκαδίας, Ρεθύμης ἢ Καλαμῶνος, Ἀξιᾶς ἢ Κυδωνίας, Μυλοποτάμου, Ἱεραπέτρας, Κισσάμου, Κανδάνου, Ἀγρίου (Ἀρσανίου)¹. Ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Κρήτης κατὰ τινος μετεφέρθη ἐκ τῆς Γόρτυνος εἰς Χάνδακα τὴν ἔδραν τῶν τῆς νήσου ἀρμοστῶν ἢ δουκῶν² ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν, μαρτυρεῖται ὁμως τινὲς³ πείθουσιν ἡμᾶς ὅτι οἱ Ἐνετοὶ εὗρον τὴν Μητρόπολιν εἰς Χάνδακα καὶ ἦν μετέτρεψαν εἰς Λατινικὴν ἀρχιεπισκοπὴν διατηρήσαντες καὶ τὸν Μητροπολιτικὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Τίτου μὲ τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Μεσοπαντήτισσας, ἡ δὲ μεταφορὰ ταύτης ὀφείλεται εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς οἵτινες μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν Ἀράβων μετήνεγκον τὴν Μητρόπολιν εἰς Χάνδακα κτίσαντες τὸν Ἁγιον Τίτον. Τὸ ἀνεξακρίβωτον δὲ τοῦ ἄν Ὀνίκων ὁ Μετανοεῖτε ἀνεκαίνισεν καὶ ἀνφοδόμησεν τὸν Μητροπολιτικὸν Ναὸν τῆς Γόρτυνος ἐπιτρέπει νὰ ἀποδώσωμεν τὴν μεταφορὰν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς. Βραδύτερον οἱ Ἐνετοὶ ἔκαμαν καὶ ἄλλας μεταβολάς, ὡς, μετέφερον τὴν ἔδραν τῆς Κυδωνίας ἐκ τῆς Ἁγίας εἰς Χανία, τὴν τῆς Καλαμῶνος εἰς Ρεθύμνον καὶ τὴν τῆς Σητίας εἰς τὴν ὁμώνυμον πόλιν⁴.

Κατάστασις τῶν Λατινικῶν καὶ Ὀρθοδόξων Ναῶν, Μονῶν καὶ Κλήρου.

Οἷαν διαγωγὴν ἔδειξαν οἱ Ἐνετοὶ ἀπέναντι τῶν Ἑλληνικῶν Ἐπισκοπῶν τὴν αὐτὴν ἔδειξαν καὶ πρὸς τὰ κτήματα καὶ τὰς ἐκκλησίας αὐτῶν. Ἐκ τῶν εἴκοσι μεγάλων ἐκκλησιῶν ἐν Χάνδακι πλὴν ὀλίγων ἀπλείσται κατελήφθησαν ὑπ' αὐτῶν, ἐξ ὧν καὶ ὁ περιφημὸς Μητροπο-

1. Φλαμινίου Κορνάρου Sacra-Creta Τόμος Αος καὶ Νοῖρετ, Documents inédits σελίς 263.

2. Φιλλάκι ἐνθ' ἄν. σελίς 45 καὶ Τόμος Βος σελ. 31.

3. Ἰωσήφ Γερόλα Monumenti Veneti nell' Isola di Creta Τόμος Βος

4. Χριστικὴ Κρήτη ἐνθ' ἄν. σελίς 297.

λιτικός ναὸς ὅστις καὶ Μονὴ τῶν Φραγκισκανῶν (Fratres Minores) ἦς τροφίμος ἐγένετο καὶ ὁ Κρήης Πάπας Ἀλέξανδρος ὁ Εἰς ¹. Οἱ ναοὶ ὁμοῦς οὗτοι ἔσχον οἰκτρὰν τύχην εἰς τὰς χεῖρας τῶν Ἑνετῶν ἐντὸς μικροῦ χρονικοῦ διαστήματος. Ὁ Ναὸς τοῦ Ἁγίου Μάρκου (σήμερον Δεσφτεντὰρ Τζαμι) εὗρίσκετο ἐτοιμόρροπος ἂν καὶ ναὸς Δυτικὸς ἐπίσημος τῆς πρωτεύουσας παρὰ τῷ ὁποίῳ καὶ σχολὴν παιδῶν διετήρουν οἱ Ἰησουῖται. Ἡ κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας συμβολίζει ἄριστα τότε τὴν Ἑνετικὴν ἐν Κρήτῃ κυριαρχίαν. Αὐτὸς ὁ Μητροπολιτικὸς Ναὸς τοῦ Ἁγίου Τίτου (σήμερον Βεζιρ Τζαμι) ἦτο μεταβληθὴς εἰς δημοκρατήριον, παρ' αὐτῷ δὲ συνεσπειροῦτο ὄχλος ἄρκετός κατὰ τὴν ὥραν τῆς λειτουργίας διαλαλῶν τὰς μισθώσεις τῶν ἐφημεριῶν. Μόνον τῶν Ἀγίουστανῶν καὶ Φραγκισκανῶν αἱ ἐκκλησίαι Ἁγιος Σαλβαδῶρος (Βαλιντὲ Τζαμι) καὶ Ἁγιος Φραγκίσκος (Χοουιά Τζαμι) παρεῖχον ἥσυχον καὶ γλυκεῖαν φιλοξενίαν. Ἦτο ἀπεριγραπτὸς ἡ κατάστασις τῶν τοίχων, κίονων, εἰκότων καὶ βιβλίων ὡς καὶ αὐτῆς τῆς Εὐχουριστίας ἐγκαταλειμμένης οὔσης εἰς τὰ ἔντομα. Ἡ διαταγὴ δὲ τοῦ Γριμάνη νὰ σαράνῳσι τὸν βωμὸν διὰ νὰ ἱερουργῶσι, παριστᾷ ὅποια ἀδικία καὶ ἀκαθαρσία ἐπεκράτει ². Ὅποιοι δὲ οἱ ναοὶ τοιοῦτοι καὶ οἱ λειτουργοὶ τῶν. Ἡ παιδείσις, ἣν παρεῖχεν ἡ μοναδικὴ Λατινικὴ ἀνθρωπιστικὴ σχολή, φαίνεται ἦτο ἄθλα, δι' ὃ καὶ αἱ λόγιοι πατρίκοι διεκωμόδουν τοὺς πτωχοὺς ἐφημερίους διὰ τὴν ἀπαγγελίαν τὴν ἐσφαλμένην τῶν λατινικῶν φράσεων. Οὐ μόνον δὲ ἡ παιδείσις, ἀλλὰ καὶ τὸ ἠθικὸν τοῦ κλήρου ἦτο μειωμένον, διότι μεταξὺ τούτου ἐπῆρχον ἱερεῖς πόρνοι, σιμωνιακοὶ καὶ τοκογλύφοι. Ὁ κλήρος τότε ἀπελάμβανε τῆς περιφρονήσεως τοῦ λαοῦ, διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Γριμάνη οἱ ἱερεῖς ἐπαζάρευον τὴν λειτουργίαν καὶ κατεχρῶντο τὰ πρὸς εὐσεβεῖς σκοποὺς κληροδοτήματα (Adrias causas). Ταῦτα δὲ συνέβαινον οὐ μόνον ἐν τῇ πρωτεύουσῃ ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις πόλεσι. Δέον δὲ τὰ ἀνωτέρω νὰ ἀποδοθῶσι εἰς τὴν ἐγκατάλειψιν τὴν διαρκῆ τῶν Ἐπισκοπῶν, οἵτινες λατῖνοι ὄντες πάντες, παρὰ τὰς αὐστηρὰς διαταγὰς τοῦ Πάπα καὶ τὰ μέτρα τῆς διοικήσεως, διέμενον ἐκτὸς τῆς νήσου ἐνοικᾶζοντες τὰς ἐπισκοπὰς τῶν, αἵτινες ἔμενον ἄνευ ἐπισκοπικῆς ἐποπτείας. Ἡ τοιαύτη στάσις ἀποδοτέα εἰς τὸν σκοπὸν τῆς καταλήψεως ὅστις ἦτο λαφυραγωγίσεως καὶ οὐχὶ ἐξευγενίσεως καὶ ἀναμορφώσεως, καὶ εἰάν τις

1. Ψιλλάκι ἐνθ' ἀν. Σελίς 46.

2. Χριστικὴ Κρήτη ἐνθ' ἀν. σελίς 250—252 καὶ 253.

ἀναμορφωτῆς ἀνεφαίνετο ἀμέσως ἀπετύγχανεν. Ὁ εὐσεβὴς Γαρζώνης τῷ 1615-1616 ἐπεχείρησεν νὰ ἀναμορφώσῃ τὴν ἐπισκοπὴν Χανίων καὶ νὰ κανονίσῃ τὰ μοναστήρια, τὰς ἐφημερίας καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα, εὐθεθεῖς δὲ πρὸς ἀντιδράσεως καὶ οἰκονομικῆς δυσχερείας ἀνεχώρησεν εἰς Ἑνετίαν. Τὰ ἐν Κρήτῃ Λατινικὰ μοναστήρια, οὐχὶ ἄπορα, ἐρησιμένον μᾶλλον ὡς καταφύγια εἰς μοναχοὺς ἀξέστους καὶ πανούργους παρὰ πρὸς διαπαιδαγωγῆσιν τοῦ λαοῦ. Ἦσαν πηγὴ ἐκμεταλλεύσεως τοῦ ἀρχιεπισκόπου καὶ τῶν Ἑνετῶν ἀρχόντων καὶ ἀρχηγῶν διαφόρων μοναχικῶν ταγμάτων. Ἡ ἔκλυσις δὲ αὐτῆ τοῦ κλήρου εὗρεν ἀντίκτυπον παρὰ τῷ λαῷ, ὅστις κατέστη ἀνευλαβὴς καὶ δεισιδαίμων ὥστε νὰ ἀποδέχεται τὰ πατροπαράδοτα τῆς εἰδωλολατρικῆς Κρήτης ἔθιμα.

Θλιβερότερον ἦτο τὸ θέαμα τῶν Ὁρθοδόξων ναῶν καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου δικαιολογημένον ὅμως διότι ὁ Κρητικὸς λαὸς πάντοτε ἐστέναζε ὑπὸ τὸν ξέγον ζυγόν, ὅστις ἐπίεζε καὶ ἠμτόδιζε τὴν πρόοδον καὶ ἀνάπτυξιν αὐτοῦ. Ἐπὶ ἑκατὸν τεσσαράκοντα ἔτη ἔζησε ὑπὸ τοῦ Σαρακηνούς, ἀπληθυνερώθη ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, πρὸ ὅμως δι' ὀλίγον χρόνον, διὰ νὰ πέσῃ πάλιν εἰς τὸν ζυγὸν τῆς Ἑνετίας ἣτις ἐφάνη ἀμείλικτος πρὸς αὐτόν, μὴ σεβασθεῖσα οὔτε ἰερά οὔτε τιμὴν οὔτε περιουσίαν. Ὁ Κρητικὸς δὲ λαὸς ὑπὸ τὸ βῆρος τοῦ ζυγοῦ τούτου, πολὺ δικαίως ἐξέφραξε τὸ παράπονον του ἐναντίον τῶν Ἑνετῶν εἰς τὰς γραμμάς ταύτας ὅτι «οὔτε ὡς οἱ Σαρακηνοὶ δὲν μᾶς μεταχειρίζονται», Κατελήφθησαν πᾶσαι αἱ ἐκκλησίαι, αἱ δὲ ὀλίγαι αἴτινες ἔμειναν εἰς τοὺς Ἕλληνας ἦσαν μικροσκοπικαί. Τὸ ἀνώτατον ὄριον τῆς οἰκοδομῆς τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν τῆς νήσου ἀπετέλει ὁ ναὸς τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων ἐν Χάνδακι, ἔδρα τοῦ Ἕλληνος πρωτοπαπᾶ τοῦ μόνου ἀρχηγου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης. Αἱ ἐν τῇ πόλει ἐσκοπισμέναι ἐκκλησίαι, ἑκατὸν εἴκοσι πέντε τὸν ἀριθμὸν καὶ χιλιάδες ἄλλαι εἰς τὰς ἐπαρχίας δὲν ἐχώρου ἐκάστη πλείονας, τῶν πέντε ἀνθρώπων. Τόση δὲ ἔλλειψις οἴκου παρετηρεῖτο παρὰ τοῖς Ἑνετοῖς, ὥστε ἂν καὶ αἴτιοι τῆς καταστάσεως αὐτῆς ἦσαν οὗτοι, ἐν τούτοις διεκωμῶδον αὐτὴν ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ Διοικητῆς Φοσκαρίνης ὀνομάζει τὰς ἐκκλησίας αὐτὰς «χοιροστάσια», τοὺς δὲ κληρικοὺς κατηγορεῖ ἐπὶ ἀκαθαρσίᾳ καὶ ὅτι τὴν μετάληψιν κατέλιπον εἰς τὰς οἰκίας τῶν ἐκτεθειμένων εἰς τὰς γυναίκας καὶ τοὺς κύνας. Ὁ Ἕλληρικὸς κληρὸς ἦτο κατ' ὑπερβολὴν ἀμαθής ὥστε διὰ τοὺς πλείστους, τὸ ἄλφ ἴβητον ἦτο ἐλευσιτικὸν μυστήριον. Ἐστεροῦντο τοῦ σχολικοῦ προσχήματος, καὶ τῆς γνώσεως τῶν

ὀλίγων γραμμάτων δι' ὧν ἐψημῶν θοῦντο οἱ Λατῖνοι. Αἱ ἐνετικαὶ διατάξεις ὠρίζον τὴν ἀπαιτείαν διὰ τὴν χειροτονίαν αὐτῶν, ἀλλ' ἔμμενον αὐταὶ ἀνεκτέλεστοι ἢ μᾶλλον διὰ παντὸς τρόπου ἀπέφευγον τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐπιζητουμένων οὕτω τὴν ἀμάθειαν τοῦ Ἑλληνικοῦ κλήρου. Τοῦτο δὲ διὰ τὴν μὴ δύνασθαι οὗτος νὰ κατηγῆ τὸν λαὸν εἰς τὴν τῶν προγόνων αὐτοῦ πίστιν. Ἐκ τῆς ἀμαθείας δὲ ταύτης προήρχετο καὶ ἡ ἔλλειψις πάσης θρησκευτικότητος. Αἱ πολλαὶ δὲ ἀταξίαι εἰς τὰ ἤθη, καὶ τὰ ἐλαττώματα τοῦ λαοῦ ὡς ἡ τοκογλυφία καὶ ὀκνηρία, ὀφείλονται εἰς τὴν ἀμάθειαν τοῦ κλήρου. Οἱ Λατῖνοι ἐπίσκοποι ἐπέδωξαν νὰ ἀφαιρέσωσιν τοὺς μόνους παράγοντας τῆς προόδου καὶ τῆς πίστεως, τοὺς Ἑλληνας ἐπισκόπους καὶ τὴν παιδείαν τοῦ κλήρου. Ὡς ἐκ τούτου ἡ λαϊκὴ ἱερωσύνη ἐθεωρεῖτο ἐπάγγελμα μὴ ἀποκλείον τὰς ἀπολαύσεις τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου, αἱ δὲ ἐκκλησιαστικαὶ πατρογονικὰ κτήματα ἐξ ὧν ἠδύνατο νὰ προικίζωσι τὰς θυγατέρας αὐτῶν ἱερεῖς. Ἡ ἱερωσύνη ἐθεωρεῖτο ὡς μέσον ἀποφυγῆς τῆς ἀγγαρείας. Ὀλίγιστοι ἦσαν πράγματι ἄξιοι τῆς θέσεώς των. Πρὸς χειροτονίαν ἔδει τις νὰ μεταβῆ εἰς τὴν Τουρκίαν νὰ χειροτονηθῆ ὑπὸ Ἑλληνας Ἐπισκόπου ἢ εὗρισκε ἐπίσκοπον ἔχοντα πρὸς τοῦτο ἄδειαν καὶ ἐχειροτονεῖτο ἐπὶ ἀδρόῃ ἀμοιβῇ. Πολλοὶ Ἑλληνες ἐπίσκοποι ἐγκαθιδρύονται ἐν τῇ νήσῳ ὡς ἀπλοὶ ἱερεῖς ὡς λ. χ. ὁ Ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν τὸ 1602 ἐφημερεύων ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος ἐν τῇ πεδιάδι τῶν Χανίων. Εἰς τοιαύτην δὲ κατάστασιν ἐφθασεν ὁ λαὸς ὥστε δὲν ἐσέβετο οὔτε τοὺς συγγενικοὺς δεσμοὺς ὡς ὁ Καβάλλης ἐν τῇ ἐκθέσει του (1573) λέγει ὅτι ὡς συζύγου ἐλάμβανον ἀδελφὰς καὶ θείας, διεζευγνύοντο αὐτὰς καὶ ἐλάμβανον πλουσιωτέρας, Παρὰ τὴν οἰκτρὰν κατάστασιν ὅμως ἡ πολιτεία προσέβαινε εἰς ἀραιώσεις τῶν κληρικῶν δημιουργοῦσα οὕτω τὸ παπαδοκύνηγον λεγόμενον. Διότι ἡ ἐξάπλωσις τῆς ὀρθοδόξου λατρείας ἦτο ἐκθέτης τοῦ Πανελληνισμοῦ ὅστις εἶχε τόσον μείζονα τὴν διάδοσιν ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ χαλιναγωγηθῆ. Μεγίστη ἦτο ἡ ἐπίδρασις τοῦ κλήρου ἐπὶ τοῦ λαοῦ ὥστε οἱ Νομάρχαι ἀναγνωρίζοντες τὴν ἰσχύνα ταύτην κατέφευγον πρὸς αὐτὸν ἵνα ἐπιτύχωσι τὴν ὑποστήριξιν τῶν χωρικῶν. Ὁ Μενικέλλης τὸ 1571 ἔγραφεν ὅτι ἂν εἶχε ὑποχειρίους, τούτους τοὺς παπάδες, θὰ εἶχε καὶ ἐκείνους (τοὺς χωρικοὺς). Παρ' ὅλην τὴν ἀμάθειαν τοῦ κλήρου ὁ λαὸς προσητένιζεν αὐτὸν ὡς τὸν θεματοφύλακα τῆς πίστεως καὶ ἦτο πιστὸς ὑπῆκοος αὐτοῦ, ἂν καὶ φωνῆ

ἐπισκόπου οὐδέποτε εἰς τὰς ἐπαρχίας ἤκουσεν ¹⁾). Αἱ ἑλληνικαὶ μοναὶ ἔξαιρέσει ὀλίγων λαμπρῶν παραδειγμάτων ἦσαν καὶ αὐταὶ εἰς κακὴν κατάστασιν. Τοιοῦτα παραδείγματα μονῶν εἶναι ἡ ἔξω τῶν Χανίων μονὴ τῆς Χρυσοπηγῆς, ἡ ἐν τῇ Μεσσαρᾷ τῆς Ὀδηγητορίας ἡ τῶν Ἀπεζανῶν, ἡ μονὴ τοῦ Ἀρακιδίου ἐν Ρεθύμνῳ. Ἀλλὰ ὁποῖα ὑπῆρξεν ἡ στάσις τῶν Ἐνετῶν ἔναντι τῶν Ἐπισκοπῶν καὶ ἐκκλητικῶν κτημάτων, τοιαύτη ἦτο καὶ ἡ ἀπέναντι τῶν μονῶν. Ἄλλας μὲν κατέλαβον αὐθαιρέτως, εἰς ἄλλας δὲ μονὰς ἐπὶ τῇ προφάσει καὶ τῷ προσήματι, ὅτι δὲν εἶχον θρησκευτικόν τινα σκοπὸν ἀφοῦ ὡς ἔλεγον οἱ ἐν αὐτοῖς μονάζοντες ἠσχολοῦντο εἰς βιωτικὰ καὶ ἀγροτικὰ ἔργα, κατέγειναν ἀνευδότης οἱ περὶ τὸν δυτικὸν κλῆρον νὰ εἰσβάλωσι σμῆνῃ ἐκ διαφορῶν μοναχικῶν τοῦ δυτικοῦ δόγματος ταγματῶν, καὶ νὰ κατάρχωσι αὐτὰς πάσας συνεπικουρούσης ὡς νοεῖται ὅπως δῆποτε καὶ τῆς πολιτικῆς διοικήσεως. Πολυάριθμοι λοιπὸν μοναὶ ὑπῆχθησαν καταληφθεῖσαι, εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῶν ἐπισκοπῶν τῶν λατίνων καὶ οἱ περὶ αὐτὰς γεινιάζοντες ὀρθόδοξοι εἰς ἀντιπαράθεσιν δὲν εἶχον ἰδιαιτέρους ναοὺς διατέλου ἐκκλησιαζόμενοι ἢ μακρὰν τῶν χωρίων αὐτῶν ἢ ἐν τινι παρεκκλησίῳ τῶν Μονῶν τούτων ²⁾). Ἡ τριακονταετία 1600—1630 μ. χ. παρουσιάζει ἀνθησαν ὀρθοδόξων μοναστηρίων τῆς νήσου μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ Παναγία ἡ Φανερωμένη κατὰ τὸ 1619, ἡ Ἁγία Τριάς τῶν Τζαγκαρόλων, καὶ ἡ Γωνιὰ Κισσάμου κατὰ τὸ 1630. Κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα ἀνεφάνθησαν περιφνημα μοναστήρια τοῦ Ἀρετίου, τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου Φουρνῆς καὶ τῆς Χρυσοπηγῆς ἐν Χανίοις καὶ πλεῖστα ὅσα μονῶδρια. Τοῦτο δὲ ἀποδοτέον ἢ εἰς τὴν ἀναβίωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ ὄρασμα καὶ τάσεως πρὸς μοναστικὸν βίον παρὰ τῷ λαῷ ἢ εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τῆς ἀφιερώσεως τῶν ἀγαθῶν του εἰς θρησκευτικὰ ἰδρύματα προβλέποντος τὴν Τουρκικὴν κατάκτησιν. Ἡ ἀναζωοπύρωσις τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος ἐφόβησε πολὺ τὴν Ἐνετίαν ὥστε νὰ καταδιώξῃ αὐτὰ ὡς κέντρα κακοποιῶν ³⁾). Δι' ὃ καὶ τὸ 1618 ὁ Δούκας τῆς Κρήτης Βενιέρης γράφει ὅτι τὸ ἐκκλητικὸν ἔνδυμα παρεῖχε ἀσφαλὲς ἄσυλον εἰς δολοφόνους καὶ Τοῦρκους λαθραίως ἀποβιβαζομένους. Τῇ προφάσει ταύτῃ ἡ διοίκησις ἐπενέβαινε ὡς ἑυθυμιστῆς ἢ ὡς συμβιβαστῆς εἰς τὰ μοναστήρια. Πολλὰ μοναὶ κατεῖχον σημαντικὰ πλοῦτη ἃ θεωροῦντες οἱ ἔνετοὶ ὡς

1. Χριστιανικὴ Κρήτη ἐνθ' ἀν. σελ. 255—6.

2. Ψιλλάκι ἐνθ' ἀν. Παραρτήματος σελίς 46.

3. Χριστιανικὴ Κρήτη ἐνθ' ἀν. σελ. 283.

πειρασμὸν ἰσχυρὸν διὰ τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα ἀφήρουν διὰ πλῆλῶν τρι-
των. Κατὰ τὰς παρασκευὰς τοῦ 1617 κατὰ τῶν Οὐσκόνων προσέφερον
ἡ χιλιάδας δουκᾶτα μόνον δύο μοναί τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης καὶ τοῦ
Ἁγίου Ἀντωνίου Βροντιαίου δηλωτικὸν τοῦ πλοῦτου αὐτῶν καὶ ὑπερ-
τῶν ὁποίων ὁ Βενιέρης ἐκφράζεται διὰ τὴν διάθεσιν ἐπιθυμίαν τῶν
αὐτῶν πρὸς τὰ τῆς Δημοκρατίας συμφέροντα ¹).

*Σχέσεις τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας
πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν καὶ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν*

Ἡ Ἑνετία καταλαβοῦσα τὴν Κρήτην ἔδειξεν ὡς εἶπομεν κακίστην
διαγωγὴν ἀπέναντι τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς καὶ τοῦτο βεβαίως ὀφείλεται
εἰς τὸν συγκατακτητὴν αὐτῆς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν ἥτις ἀπὸ τῶν
πρώτων ἡμερῶν κύριον μέλημα αὐτῆς ἀνέλαβεν τὴν ἐξόντωσιν τῆς Ὀρ-
θοδόξιας καὶ τὸν προσηλυτισμὸν τοῦ ἐγχωρίου πληθυσμοῦ. Τὸ συμφέ-
ρον τῆς πολιτείας (la raison d'Etat) ἂν καὶ ἐκρίνετο ἀνώτερον τοῦ
συμφέροντος τοῦ Παπισμοῦ ἐν τούτοις πολλάκις ἐλησμονεῖτο παρὰ
τῶν ἀρχῶν. Ἐνεῦθεν δὲ αἱ συνεχεῖς διενέξεις μεταξὺ τῶν ἐκ Ρώμης
ἱερέων καὶ τῶν τῆς Ἑνετίας ἐμποροδημοκρατῶν. Τὸ τῶν συγκλητικῶν
δητὸν Semo Veneriani e poi Cristiani εἶμεθα πρῶτον Ἑνετοὶ καὶ
ἔπειτα Χρῆνοι δὲν ἐφηροῦσθαι δυστυχῶς ἐξ ἀρχῆς. Τὴν ἐπιγίγειν αὐθεντίαν
τῆς πολιτείας δὲν ἀντέτασεν ἡ Ἑνετία πρὸς τὴν κηρυσσομένην ὑπὸ
τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας αὐθεντίαν τοῦ οὐρανοῦ. Ἡ Ρώμη κηρύττουσα
αὐτὴν κληρογόνον τῶν κλειδῶν τοῦ Πέτρου εἰς τὸ δεσμεῖν καὶ λύειν
πᾶν ἀνθρώπινον, προέβαινεν εἰς βανδαλισμοὺς κατὰ τοῦ ἐγχωρίου
πληθυσμοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς νήσου. Ἡ Ἑνετία πολὺ ἀργὰ ἔσπευ-
σε νὰ στηλογραφῆσθαι τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης τὸ σύνθημα διὰ τοῦ Sic
volo sic jubeo καὶ τότε μόνον τὸ ἐπραξε ὅταν προσηθάνθη τὸν ἐκ τοῦ
Τουρκικοῦ κίνδυνον καὶ τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ ἐγχωρίου πληθυσμοῦ ²
παρὰχωρήσασθαι μόνον τίλους, εὐγενεῖας καὶ ἀξιώματα καὶ θέσει
πρὸς τοὺς Ὀρθοδόξους ἀλλὰ καὶ ναοὺς ἐπιτρέψασα εἰς αὐτοὺς νὰ σι-
κοδομήσωσι καὶ μονὰς. Πρῶτον μέλημα λοιπὸν τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας
ἦτο νὰ ἀφαιρέσῃσι ἀπὸ τῶν Κρητῶν τὴν μᾶλλον ἐνεργὸν καὶ πνευμα-
τώδη δύναμιν ἥτις ἐπετυγχάνετο διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως τῶν Ἑλλή-

1. Χριστικὴ Κρήτη ἐνθ' ἂν, σελ. 283.

2. Σαμπέλου καὶ Κριτοβούλου Ἱστορία ἐνθ' ἂν, σελίς 115.

των ἐπισκόπων καὶ οὐχὶ τοῦ κατωτέρου κλήρου ὅστις ἦτο ἀπαίδευτος καὶ ἀμαθής. Μεταξὺ τῶν ἐπισκόπων ὑπῆρχον πεπαιδευμένοι κληρικοί οἱ τινες ἠδύνατο νὰ ἐλθῶσι εἰς θεολογικὰς συγκροτήσεις πρὸς αὐτοὺς καὶ νὰ προβῶσι εἰς ἔλεγχον τῆς γλώσσης τῆς λατινικῆς γραμματείας ἧς οὐδ' αὐτοὶ ἦσαν κύριοι. Αὐτὸς ὁ Φοσκαρίνης ἐφοβεῖτο τὴν παιδείαν τῶν Ἑλλήνων ἐπισκόπων κατὰ τῆς ναυαλείας καὶ ἀδρανείας τῶν Λατίνων. Εἰς ἐπισκέψεις τινὰς Ἑλληνικῶν Μονῶν ὁ Φοσκαρίνης ἐγνώρισεν τοὺς εὐγενεῖς ἐκείνους ἠγουμένους καὶ ἱερομονάχους οἱ ὅσον καὶ ἂν ἦσαν σπάνια πτηνὰ (rare aves) κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἤρουν νὰ καταδείξουν τὸ ἐξαιρετικὸν τῆς φυλῆς καὶ τὸ ἐπιδεικτικὸν αὐτῆς πρὸς ἀνωτέραν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν. Ἐκ τῶν Μονῶν Ἀγκαράθου καὶ Συναϊτῶν ἐξηκολούθουν νὰ μεταδίδωνται τὰ σπέρματα τῆς παιδείας ἃ κατόπιν ἤθησαν εἰς τὰ πνευματικὰ κέντρα τῆς δύσεως καὶ παρήγαγον τοὺς λογίους ἄνδρας, καθηγητὰς καὶ ἱεράρχας ἐκ τῶν ὀνομάτων τῶν ὁποίων ἀφθονοῦσι τὰ μητρῶα τῶν Ἰταλικῶν Πανεπιστημίων. Τόσην ἔλληνοφοβίαν ἀπέκτησεν ὁ Φοσκαρίνης ὥστε ἐξεφράζετο ὑπὲρ αὐτῶν διὰ τῶν ὀλίγων τούτων « ὅτι παρετήρησεν μίαν περίεργον ἀντιθεσιν, ἀφ' ἐνὸς στίφη πλανωμένων καλογήρων οἱ δίκην ἀκρίδων ἐπιζημιῶν ἀξέστῶν ὡς τὰ βουνὰ τῆς Ἰδης ἐσφραγίζοντο τὰ καθήκοντα καὶ δικαιώματα τοῦ λαϊκοῦ κλήρου πρὸς ζημίαν τοῦ λαοῦ καὶ τῆς θρησκείας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκλεκτὴ μειοψηφία Θεολόγων καὶ λογίων περιορισμένη ἐντὸς τῶν μονῶν ἢ τῶν κολλεγίων ὡς ἐν ἀκροπόλει, ἀφοσιωμένων εἰς τὰς ἀναμνήσεις τοῦ παρελθόντος ἢ εἰς τὰς προβλέψεις τοῦ μέλλοντος καὶ τρέφουσιν κατὰ τῆς ἀρπαγῆς κυριάρχου ἀξιοπρεπῆ καὶ ἥρεμον καταφρόνησιν». Ταύτην τὴν μειοψηφίαν πληττει τὸ πρῶτον ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία. Προέβησαν ἀμέσως ἀμφοτέραι εἰς τὴν ἐκδίωξιν τῶν ἐπισκόπων τῆς ὀρθοδοξίας καὶ εἰς τὴν ἀντικατάστασιν αὐτῶν διὰ Λατίνων τῇ ἀνοχῇ τῆς Ἑνετίας. Ἡ Ἑνετία λοιπὸν ἐνοήσασα ἐκείνο ὃ κατεδείχθη ἀληθὲς εἰς τοὺς ἀκολουθούσους αἰῶνας ὅτι δηλαδὴ ὁ κλήρος ἦτο ὁ μοναδικὸς προμαχὼν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους τοῦ κατακερματιζομένου καὶ καταπιεζομένου, ὑπεστήριξεν τὸ τόλμημα τοῦτο τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ἦτο μὲν διατεθειμένη νὰ προστατεύσῃ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ δόγματος ἐφ' ὅσον ἡ προστασία αὕτη ἐσήμαιεν ἀνεξαρτησίαν καὶ ἀντιζηλίαν πρὸς τὴν Λατινικὴν Ἐκκλησίαν ἀλλ' οὐδέποτε θὰ συγκατένευε νὰ προστατεύσῃ αὐτὸ ἑαυτὸ τὸ ἔθνος. Ἐπειτα, ἡ αὐθεντία ἐσκέφθη οὐκ ἢ διατήρησις Ἑλλήνων καὶ Λατίνων ἐπισκό-

πων ἐν Κρήτῃ ἦτο τὸ αὐτὸ ὡς ἐὰν ἐφιλοξένοι σκύλους καὶ γάτας ἐν τῇ αὐτῇ οἰκίᾳ ὅτε καὶ ἡ νῆσος θὰ καθίστατο οὕτω τὸ μῆλον τῆς ἔριδος Ρώμης καὶ Πατριαρχείου. Οὕτω λοιπὸν ἐτετελέσθη ἡ παντελής ἐξόντωσις τῶν Ἑλλήνων Ἐπισκόπων. Ἐγγραφὰ τινα ἀναφέρουσι ὅτι παρέμενον ἐπὶ τινα χρόνον καὶ ἀναφέρονται ἐνίοτε Ἐπίσκοποι Ἑλληνες ἐν τῇ νήσῳ ἀλλὰ αἱ περιπτώσεις σπάνιαι καὶ ἀραιόταται ¹. Μᾶλλον δέ τις δέον νὰ παραδεχθῇ ὅτι κατὰ διαφόρους ἐπαναστάσεις τῶν δύο πρώτων αἰώνων τῆς Ἐνετοκρατίας εὗρισκον εὐκαιρίαν Ἐπίσκοποι τινες Ὀρθόδοξοι νὰ μείνωσι προσκαιρῶς ἐν Κρήτῃ. Οἱ δὲ ἀναφερόμενοι ἦσαν ἐπίσκοποι Λατινικοῦ δόγματος. Ἐγγραφον τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἐνετικῆς κατοχῆς βεβαιώνει ὅτι κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς Ἐνετικῆς αἱ ἐπισκοπαὶ Κρήτης εὐρέθησαν διὰ διαφόρους λόγους κηρεύουσαι ἐξαίρεσι δύο. Οἱ νέοι κυρίαρχοι φαίνεται ὅτι διετήρησαν τοὺς δύο τούτους Ἑλληνας Ἐπισκόπους ὑποτάξαντες αὐτοὺς εἰς τὸν Πάπα. Οἱ δύο δὲ οὗτοι πιθανῶς ἦσαν οἱ ἐπίσκοποι τοῦ Ἀγρίου καὶ τῆς Χερρονήσου. Τὸ ἔγγραφον τοῦτο φαίνεται μᾶλλον ὅτι ἐγένετο ἵνα τρόπον τινὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν λατίνων ἐπισκόπων εἰς τὰς Ἑλληνικὰς Ἐπισκοπὰς. Δὲν ἀποκλείεται βεβαίως καὶ ἡ πιθανότης ὅτι τινὲς ἐκ τῶν Ἑλλήνων Ἐπισκόπων ἀπεδήμησαν ἢ ἀπέθανον κατὰ τὸ διάστημα ὅπερ παρενέπεσον μεταξὺ τῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων κατοχῆς τῆς Κων(πόλεως) (1204) καὶ τῆς ἐγκαταστάσεως ἐν Κρήτῃ μετὰ τοὺς ἀγῶνας οὓς διεξήγαγον περὶ κυριότητος αὐτῆς πρὸς τοὺς ἀντιζήλους Γενουάτας προκαταλαβόντας αὐτοὺς ἐν τῇ νήσῳ. Ἡ ὑπαρξίς ἐπισκόπων Ἑλλήνων ἐν τῇ νήσῳ ἐξηγεῖται ἐκ τῆς ἐκθέσεως τοῦ Νομάρχου Χανίων Basadonna ἔνθα ὁμιλεῖ περὶ τινῶν Ἐξάρχων καὶ Ἐπισκόπων τοῦ Πατριαρχείου ἐρχομένων κατ' ἔτος εἰς τὴν νῆσον ἵνα εἰσπράττωσι τὰ τέλη καὶ τὰ εἰσοδήματα τῶν τοῦ Πατριαρχείου κτημάτων, οἵτινες ἦσαν ἀποφοροὶ ἀπὸ διπλώματα εὐλογίας καὶ ἀφορισμοὺς εἰς λευκὸν ἄς ἐπώλων εἰς τοὺς ἔχοντας ἀνάγκην καὶ οὕτως ἐπέστρεφον πλήρεις λείας εἰς τὴν Κων(πολιν) ². Ἡ καταδίωξις καὶ ἀντικατάστασις δὲ τῶν ἐπισκόπων σκοπὸν εἶχεν ὅπως ἡ Ἐνετία κατορθώσῃ νὰ ὑποκαταστήσῃ τὸ

1. Ἰωσήφ Γερόλα Χρονολογικὴ κατάταξις τῶν Ἐπισκόπων Κρήτης κατὰ τὴν Ἐνετικὴν ἐποχὴν. Βενετία 1914 σελ. 258.

2. Χριστιανὴν Κρήτην ἐνθ' ἀγνωστ. σελίς 256 καὶ 299 Γνώμη Στεφάνου Ξανθοῦδιδου

θηροσκευτικὸν ἀξίωμα τούτων ἀλλὰ τοῦτο ἀπεδείχθη ὄνειρον ἀπατηλόν. Τὸ ἀξίωμα τοῦτο διὰ τοὺς Ἕλληνας ἐνεσαρκούτο εἰς τοὺς Ἐπισκόπους τοῦ Ἐξωτερικοῦ οἵτινες ποῦ καὶ ποῦ ἀνεφαίνοντο, καὶ εἰς τὸ Πατριαρχεῖον τῆς Κων)πόλεως εἰς ὃ οἱ Κρήτες προσέτρεχον διὰ τὰ ζητήματα πίστεως καὶ διὰ τὰς σπουδαιότερας περιπτώσεις τῆς συνειδήσεως. Ὁ Πατριάρχης ἦτο μία αὐτόχθων ἀόρατος δύναμις. Ἐὰν ὁ Πατριάρχης ἀνεμυγνύετο ἐνεργῶς μὲ τὸ Ἐκκλ]κὸν συμβούλιον εἰς τὸν διορισμὸν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου εἶνε ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς (Capitolo), βέβαιον ὅμως εἶναι ὅτι ἡ Δημοκρατία τῷ ἀφῆκε μέγα μέρος τῶν κτημάνων ἐπὶ τῇ συμφωνίᾳ νὰ ἀναγνωρίσῃ τὰ Ἑνετικὰ ἔθιμα ἐν Κρήτῃ. Συγχρόνως δὲ ταῦτα ἦσαν καὶ ὡς ἀνταμοιβή τῆς ζητηθείσης μεσολαβήσεως τοῦ Πατριαρχοῦ παρὰ τοῖς Συναίταις κατὰ τὴν ἔριδα τῆς Δημοκρατίας πρὸς τὸν Λατῖνον Ἀρχιεπίσκοπον κατὰ τὸ 1248-1322. Τὸ Πατριαρχεῖον προσεπάθησε νὰ ἐπωφεληθῇ τῶν πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν ἐν τῇ νήσῳ κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ νὰ ἐπεκτείνῃ τὰς ἀτελείας καὶ τὰ ἐν Κρήτῃ προνομία του ἀλλ' ἡ Κυβέρνησις ἀντέστη, ἔκτοτε δὲ τὰ δικαιώματα τοῦ Πατριαρχείου περιορίσθησαν εἰς τὴν ἐκμίσθωσιν τῶν ἐν τῇ νήσῳ κτημάτων αὐτοῦ ἅτινα οὐχ ἦττον κατὰ τὸ 1575 παρὰ τὰς πολλὰς ἀπαλλοτριώσεις ἃς ὑπέστησαν κατὰ καιροὺς ἀπέδιδον 10 χιλ. δουκάτα κατ' ἔτος. Τόσῃν ἐπιρροὴν εἶχε τὸ ὄνομα τοῦ Πατριαρχοῦ παρὰ τῷ λαῷ τῆς Κρήτης ὥστε ὁ Τριβιζήνος λέγει ὅτι ὁ λαὸς τῆς Κρήτης εἰς πῦρ θὰ ἐρρίπτετο χάριν τοῦ Πατριαρχοῦ. Ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ Κρητὸς πάντοτε ἦναπτε τὸ πῦρ τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, ὅπερ παντοιοτρόπως οἱ κατακτηταὶ αὐτοῦ προσεπάθησαν νὰ σβύσωσι ἢ νὰ ὑποκαταστήσωσι τοῦλάχιστον. Ἐκτὸς ὅμως τῶν ἀπεσταλμένων τοῦ Πατριαρχείου καὶ τῶν Ἑλλήνων λατινεπισκόπων, ἀναφέρονται καὶ ἐπίσκοποι Ὁρθόδοξοι ἐν Κρήτῃ κατὰ τὰ πρῶτα 150 ἔτη τῆς Ἑνετοκρατίας ὡς οἱ Ἐπίσκοποι Χορτάτζης ἐν Χερρονήσῳ καὶ Βαρούχας τοῦ Ἀγρίου οἵτινες φαίνεται εὖρον εὐκαιρίαν νὰ ἐγκατασταθῶσι εἰς ἐπισκοπὰς κατὰ τὰς ἐπαναστάσεις ἀλλὰ καὶ περὶ τούτων ὑπάρχει μεγάλη ἀμφιβολία καὶ ὅτι μᾶλλον εἶναι ἐπίσκοποι Ἕλληνες ἀνευ ἐπισκοπῆς διατηροῦντες τὸν τίτλον μόνον καὶ ἐν Κρήτῃ παρῆμνοντες. Ὁ μόνος πραγματικὸς ἐπίσκοπος Ὁρθόδοξος εἶναι ὁ τῆς Κισσάμου Γεώργιος (Γεράσιμος) Παλαιόκας. Ὁ ἄγγελος δὲ φύλαξ τῆς

ἐν Κρήτῃ λατινικῆς Ἐκκλησίας ὁ Πάπας διεμαρτύρητο σφοδρῶς ὄχι μόνον ὁσάνκις Ὁρθόδοξος Ἐπίσκοπος ἐνεκαθίστατο ἐν Ἐπισκοπῇ τινὶ τῆς νήσου ἀλλὰ καὶ ὅτε ἀπλῶς τις ἐπεδήμει ἐν τῇ νήσῳ ἐλθὼν ἐξ ἄλλης χώρας τοῦ Βυζαντίου ἢ τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους. Ἡ Ἐνετία δὲ ὡς τὰ πολλὰ ὑπεστήριζεν τὰς βλέψεις τῆς Ρωμαϊκῆς αὐλῆς εἰς βάρος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Τὸ ζήτημα τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἦτο τὸ μῆλον τῆς ἔριδος μεταξὺ τοῦ Πάπα καὶ τῆς Ἐνετίας. Ὁ μὲν Πάπας ἠγωνίζετο ὅσον ἠδύνατο περισσότερον νὰ οικειοποιηθῇ τὸ δικαίωμα τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἀρχιεπισκόπου διὰ τὰ ἔχη τοῦτον ὄργανόν του, ἡ δὲ Ἐνετία ἐξ ἀντιθέτου προσεπάθει νὰ ἐλαττώσῃ τὴν δύναμιν αὐτὴν διὰ πολιτικούς λόγους ὥστε νὰ ἐξασφαλισθῇ τὴν ἐκλογὴν προσώπων ἀρίστων ἐξυπηρετούντων τὰ πολιτικά της συμφέροντα ἢ τοῦλάχιστον μὴ ἀντιστρατευομένων αὐτῇ. Διὸ κατὰ τὸ μακρὸν διάστημα τῆς Ἐνετοκρατίας ἐπεκράτησαν διάφορα συστήματα τῆς ἐκλογῆς τῶν Ἐπισκόπων καὶ πολλαὶ ἀμφισβητήσεις καὶ ἀνωμαλίαι ἐγεννήθησαν ἀναλόγως τῶν προσώπων καὶ τῶν περιστάσεων. Οὕτω συνέβαινε πολλάκις νὰ ὑπάρχωσι ταυτοχρόνως δύο ἐψηφισμένοι Ἐπίσκοποι διὰ τὴν αὐτὴν ἔδραν, εἰς ἀπὸ τῆς Παπικῆς Αὐλῆς καὶ ἕτερος ὑπὸ τῆς Ἐπισκοπικῆς Συνόδου (Capitolo) ἢ ὑπὸ δύο ἀντιπάλων Παπικῶν αὐλῶν ἐψηφισμένοι. Ἡ σύγκυσις ἐπισκοπῶν Κρήτης πρὸς ἄλλας ὁμωνύμους ἢ μικρὸν παραλλασούσας κατ' ὄνομα Ἐπισκοπὰς καὶ αὐ ψευδεῖς πληροφορίαι ἐνίοτε περὶ θανάτου ἐπισκόπου ἐπηύξησαν τὴν σύγκυσιν καὶ εἰς τὰ βιβλία τῶν Παπικῶν γραφείων οὕτως εὗρισκονται πολλὰ τὰ ἀμφιβαλλόμενα. Οὕτω λοιπὸν κατεδιώχθη ὁ ἀνώτερος κληρὸς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης καὶ διελύθη τελείως μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι διὰ τῆς ἐξαφανίσεως τούτου ἀφηρεῖτο ἡ κινητήριος δύναμις τοῦ ἐγχωρίου πληθυσμοῦ. Ἀλλὰ τοῦτο ὑπῆρξε μία ἀπάτη μεγίστη διότι βλέπομεν κατόπιν ἐν καιρῷ προεξάρχοντας εἰς τὰς ἐπαναστάσεις καὶ εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα ἀπλοῦς μοναχοὺς, ἀσκήτους καὶ ἀγροίλους οὓς οὐχὶ ἡ παιδεία ἐκίνει ἀλλὰ ἡ πίστις καὶ τὸ θερησκευτικὸν αἶσθημα. Ἀφοῦ ἐξηφανίσθη ὁ ἀνώτατος κληρὸς ἔμεινεν ὁ κατώτερος ὁ οὐχὶ κατ' αὐτοὺς ὀλιγώτερον ἐπικίνδυνος, ὅν δὲν ἠδύνατο βεβαίως ἀποτόμως νὰ ἐξαφανίσωσι διότι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον θὰ ἐξήγειρον τὸ μῖσος τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ ὅστις ὑπὸ τῆς ἀνάγκης πιεζόμενος ἐδέχθη τὴν ἀποπομπὴν τῶν Ἐπισκόπων. Πρὸς τοῦτο λοιπὸν ἐπεδόθησαν εἰς τὸν ἐκλατινισμόν καὶ ἐκφυλισμόν αὐτοῦ. Ἀντὶ τῶν ἐπισκόπων ἐγκαθίδρου-

σαν εἰς τὰς πόλεις πρωτοπαπάδες ὡς τὴν ἀνωτάτην ἀρχὴν τῶν Ὀρθοδόξων καὶ οὕτως ἐλάβανον συνήθως ἐκ τῶν ἀποστόλων τοῦ ἐν Ρώμῃ Κολλέγιου τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου. Τὸ Κολλέγιον ταῦτο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ἦτο Ἑλληνοκαθολικόν, ἰδρυθέν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Βησαρίωνος εἰς ὃ δὲν προσήρχοντο πλέον εἰ μὴ χάριν τῶν ἐξ αὐτοῦ προσόδων ἱερεῖς ἀνάξιοι καὶ ποταποὶ καὶ ἄπιστοι. Οἱ τρόφιμοι τούτου ὠρμίζοντο εἰς τὸν Πάπαν, ἔφερον δὲ σημεῖον, ἰσχυρὸν σταυρὸν ὡς διακριτικὸν ἐπὶ τοῦ στήθους. Ἦτο δὲ τὸ ὄργανον τῆς πραγματοποιήσεως τῶν κανόνων τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου ἐν τῇ Νήσῳ. Παραδόξως δὲ τὸ μόνον κράτος ὅπερ ἐδέχθη τὴν ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν ἦτο ἡ Ἑνετία ἦτις καὶ ἔθηκεν ὡς θεμέλιον τῆς θρησκευτικῆς αὐτῆς πολιτικῆς τὴν προσπάθειαν ταύτην ἣν παντὶ σθένει ὑπεστήριξεν. Τοιοῦτον λοιπὸν σκοπὸν εἶχε τὸ κολλέγιον τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου νὰ ἐξάγῃ κληρικούς Ἑλληνοκαθολικούς οἵτινες ἀπεστέλλοντο εἰς Κρήτην πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ ἐπιβάλλωσι τὰς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου τῆς Ἑνώσεως¹. Ἡ Ἑνετία ἀπὸ ἀπὸ τοῦ Βου αἰῶνος ἐθεώρησε τὴν ἔνωσιν πλέον ἀξίωμα. Ἴνα μὴ δὲ προσκρούσῃ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὸν ἐν Κρήτῃ Ἀρχιεπίσκοπον ἠνάγκαζε τοὺς πρωτοπαπάδες καὶ τοὺς πρωτοπάπας νὰ ἀναγνωρίζωσι τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸν Πάπαν, ἂν δὲ παρεδέχοντο τὸ «Filioque» τὸ καθαρτήριο ἢ τὴν διπλὴν μετάληψιν, τοῦτο ἐθεώρει μᾶλλον ζήτημα συνειδήσεως καὶ ἀδιάφορον δι' αὐτήν. Σχισματικούς καὶ προδότας ἐθεώρει τοὺς μὴ ἀναγνωρίζοντας τοὺς Κανόνας τούτους. Ἡ Ἑνετία ἐδέχθη τὸ τοῦ Οὐρβανοῦ τοῦ Ε' διάταγμα καθ' ὃ δέον νὰ μὴ χειροτονῆται κανεὶς εἰ μὴ ὑπὸ Λατίνου Ἐπισκόπου ἢ ὑπὸ Ἑλληνοκαθολικοῦ. Τὴν ἐφαρμογὴν τούτου ἀνέθεσεν εἰς τὸν Ἀρχιεπίσκοπον Κρήτης Βαλαρέσον ἢ Ἑνετία, συνεργάτην τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου δι' ὃ καὶ μετὰ τὸ 1439 ἐδρίσκομεν αὐτὸν ἐν Κρήτῃ ὑπεραμυνόμενον καὶ προστατεύοντα τοὺς ὀλίγους καθολικούς Ἕλληνας παπάδες ἐναντίον τῶν διώξεων τῶν Ὀρθοδόξων συναδέλφων αὐτῶν οἵτινες δὲν ἔπαυον νὰ εἶναι πιστοὶ τηρηταὶ τῶν ἀρχαίων καὶ ἱερῶν παραδόσεων αὐτῶν. Ταυτοχρόνως ὅμως ἡ Ἑνετία ἠγρύπνει νὰ μὴ διαταράττεται ἡ λατρεία τῆς πλειοψηφίας τῆς μενούσης κεχωρισμένης τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Πάπα ἦτις ἀπτελεῖτο κυρίως ἀπὸ τὸν Ὀρθόδοξον κληρὸν καὶ λαόν. Ἡ ἀναγνῶσις δὲ τῆς ἐνώσεως ταύτης ἐπέφεραν τὴν ὁμόνοιαν ἐπὶ μακρὸν

1. Χριστιανὴ Κρήτη ἐνθ' ἀνωτ. σελίς 262.

καιρὸν τῆς Ρώμης καὶ τῆς Ἑνετίας. Ἦτο θαυμαστὴ ἡ τάξις κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Πολυχρονισμοῦ ἢ Μ. Παρασκευῆς καθ' ἣν ἐτέλουν τὰς πομπὰς τὰ δύο δόγματα. Κατὰ τὴν Μ. Παρασκευὴν ἡρμηνεύετο τὸ Εὐαγγέλιον Ἑλληνιστὶ εἰς τὸν Ἅγιον Τίτον οὐχὶ δὲ σπανίως καὶ λειτουργίαν ἐτέλουν ἑλληνικὴν ἐπὶ βωμῶ κατασκευασμένῳ διὰ τὴν χοῆσιν τῶν δύο δογμάτων ἐν τῷ λατινικῷ ναῷ. Ἐν τῇ περιφίμῳ Μονῇ τοῦ Ἀρκαδίου τῇ λαμπρυνθείσῃ τότε καὶ ἐξωραϊσθείσῃ ὑπὸ τοῦ λατινικοῦ κλήρου, παρεχωρήθη μέρος τι μόνον ἐν τῷ εὐωνύμῳ μέρει πρὸς ἐκκλησιασμὸν ἐν αὐτῷ τῶν Ὁρθοδόξων. Ἐν τούτοις ὅμως ἡ λατινικὴ μισαλλοδοξία ἦτο τοιαύτη ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ φαντασθῇ τις τί συνέβαιναν κατὰ τὰς ἐορτὰς καὶ λειτουργίας ἐναντίον τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ κλήρου παρὰ τὴν φαινομενικὴν τάξιν. Παρ' ὅλας τὰς προσπάθειάς τοῦ Λατινικοῦ κλήρου, ἡ ἔνωσις δὲν ἐπετεύχθη διότι τὸ μῖσος ἐναντίον τῶν κατακτητῶν διετηρεῖτο εἰς τὰς ψυχὰς τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐξεδηλοῦτο ὁσάκις ἐδίδετο εὐκαιρία, πατασσόμενον ὅμως εἰτα σφοδρῶς. Οὕτω ἐν τῇ βιογραφίᾳ Μελετίου τοῦ Συρίγου (Ἐπισκόπου Κηθύρων) ἀναφέρεται ὅτι ἐν τῇ μονῇ τῆς Μεσσαρᾶς Ὁδηγητρίας τῶν Ἀπειανῶν, λαβόντων τὴν ἄδειαν τῶν ὀρθοδόξων νὰ ἐκκλησιασθῶσι ἐν αὐτῇ ἐπειδὴ ἐν τῇ ἀπουσίᾳ τῶν δυτικῶν μοναχῶν ὁ Μελέτιος ἐτέλεσε ἱεροπραξίαν πρὸς ἐξαγνισμόν πρότερον τοῦ ναοῦ θεωρουμένου ὡς μολυθέντος ὑπὸ τῶν λατίνων, κατεδιώχθη ὑπὸ τοῦ δυτικοῦ κλήρου καὶ τῶν φανατικῶν τιμαριούχων μόλις δὲ καὶ μετὰ βίας κατέφυγεν εἰς Κ]πολιν σωθεὶς¹. Καὶ σήμερον ἔτι δείκνυται παρὰ τῇ ἐν Κοπεταῖς Σελίνου, ἐν θέσει Παπαδοφραγκιά ναὸς δυτικὸς παρὰ τῷ ὀποίῳ συνεχωρήθη ὡς φαίνεται νὰ ὑπάρχη καὶ Ὁρθόδοξον μικροσκοπικὸν καὶ πενιχρόν ἱεῖδριον². Οὕτω ἡ ἐκκλησία εὐρίσκειτο καθ' ὅλον τὸν χρόνον ἐν διωγμῷ καὶ οἱ ἐναπομείναντες πρεσβύτεροι καὶ πρωτοπαπάδες καὶ οἱ ἐν ταῖς μοναῖς ἱερομόναχοι κατεδιώκοντο ἢ ἐξηγοράζοντο διὰ παντὸς τρόπου ἵνα ὁμώσωσι εἰς τὸν Πάπα. Ἐκ τῶν διαφορῶν δὲ ἐκκλησιαστικῶν εἰσοδημάτων ἐχρησίμευσαν ὠρισμένα ποσὰ ὡς ἀμοιβὴ εἰς τοὺς μεθισταμένους τοιούτους ἐκ τῆς Ἀνατολικῆς εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν Ἰσρεῖς.³

(Ἔπεται τὸ τέλος)

1. Ψιλλάκι ἐνθ' ἀν. σελίς 47.

2. Sieber's Reise nach der Inseekreta II 312.

3. Ψιλλάκι ἐλί' ἀν. Παραρτήματος σελίς 47.